

УДК 821.162.1.-141,,18”

Марія Брацка

ОНІРИЧНІ МОТИВИ У ТВОРЧОСТІ ПОЛЬСЬКИХ РОМАНТИКІВ

Сон і його містична природа для багатьох польських романтиків стали шляхом пізнання дійсності та людської сутності, показу взаємодії світу реального і потойбічного, дали можливість намалювати авторську картину майбутнього, залежного від гіркої для польської нації сучасності, або збагнути трагізм польської історії. Інтерпретації функції та сенсу сну у творчості польських поетів і присвячена ця стаття.

Ключові слова: сон, марення, оніричний мотив, романтизм, Міцкевич, Словацький, Гоцинський.

... Pan Bóg snami pisze
Naszą przeszłość i przyszłość
(Ю. Словацький „Samuel Zborowski”, акт IV)

Містицизм як філософська доктрина інтерпретує містичні переживання, що пов'язуються з пошуками людиною Таємниці створення світу і Творця, які, на думку романтиків, відбуваються через молитву й втілюються у профетичних візіях, снах і екстатичних станах. Сон стає для романтиків новим способом пізнання дійсності, пізнання правди, прихованої (яку часто називають таємною) сутності явищ, йому приписується особлива пізнавальна цінність. „Сни відкривають таємницю – майбутнього, теперішнього чи минулого: можуть бути посланням, скерованим надприродними силами до людини, поглядом у потойбічний світ і на загадку існування, станом поєднання душі зі всесвітом, проявом пригнічуваних і неусвідомлюваних психічних проблем, що виростили з індивідуальних травм і людського досвіду”, – пише Олександра Окопень-Славінська про пізнавальне значення сновидінь [7, с. 8].

Тлумачення сновидінь у теорії психоаналізу Зігмунда Фрейда дало можливість наголосити на їхньому психосоматичному походженні як комунікатів, що походять із неусвідомлюваного (їхній аналіз дає підстави зрозуміти це неусвідомлюване) [3, с. 294] та мають форму „незалежних, спонтанних проявів несвідомості” [1, с. 414]. У романтичній антропології сон також є нововідкритим і незамінним способом пізнання сутності людини, що визначається як проблема двоїстості, проте розрізнення „я” реального та „я” прихованого відбувається відповідно до містичної дихотомії людини – внутрішньої (духу) та зовнішньої (матерії). Адже згідно з романтичними уявленнями про метафізичну симетрію явищ, „ніщо не існує без тіні, без віддзеркалення, без двійника” [12, с. 45]. Сон – це метафізична тінь буття людини. Водночас він допомагає розкрити цю двоїстість.

У такому контексті сон вписується в романтичну космогонічну

перспективу. Як зазначала Данута Данек, у зв'язку з тогочасними концепціями людини як мікрокосмосу, в якому проявляється та віддзеркалюється універсум, ця внутрішня активність розуму, до якої належить видіння уві сні, відкриває, з одного боку, недоступний іншим шляхам пізнання внутрішній світ людини, з іншого – внутрішнє наповнення Всесвіту, який неможливо пізнати інакше, ніж уві сні; відкриває можливість найглибшого розуміння людського „я” та сенсу світобудови, таємницю внутрішньої сутності людини й таємниці законів, що правлять буттям, природою, космосом [5, с. 869–870]. Сон вилучає людину з реального виміру, звільняє від кайданів свідомості, визначених реальним життям, відкриває інший світ – „świat udzielny” (світ незалежний, автономний) – символічний світ усередині космічної цілісності Всесвіту. Сон надає людині місце в космічному порядку, дозволяє стати елементом, що будує гармонію космосу, та дає можливість торкнутися Таємниці.

Інтерпретація розуміння сну в суспільному дискурсі ХІХ ст., зокрема оніричних мотивів у літературі, дозволяє долучитися до розв'язання важливої романтичної естетичної проблематики: визначення пізнавальних можливостей людини, проникнення у велику Таємницю буття, унаочнення метафізичної симетрії явищ, що поєднують у гармонійну єдність світ речей. Саме сон стає тим віконцем усередину, через яке можна побачити нові пейзажі духу, насамперед побачити самого себе. Окрім контемплаций, які відбуваються під час особливого піднесення духу, власне сон створює можливості проникнення всередину власної сутності, яку неможливо розпізнати наяву, коли ззовні людина перебуває під тиском дійсності. Мова сну, його символіка дає шанс відкрити нову перспективу розуміння.

Деякі спроби вивчення філософії та функції сну у творчості польських романтиків були здійснені польськими дослідниками Аліною Вітковською [12], Данутою Данек [5], Мартою Півінською [9], Стефаном Треугуттом [11], українськими – Євгеном Рихліком [4], Євгеном Нахліком [2], швейцарським славістом Германом Рітцом [8]. Їхні праці стосуються окремих творів, унаочнюють лише деякі аспекти мотиву сну, пророчого сну та видіння у поетичних творах великих польських романтиків – Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Северина Гощинського. Згадані автори, використовуючи поетику сну, наповнювали свої поеми авторськими візіями минулого та майбутнього Польщі (це завдання стало детермінантою всієї творчої діяльності), візіями старого – нового світового ладу й порядку, язичницької і християнської культур, раціонального та ірраціонального. З'ясування філософського та телеологічного підґрунтя снів дозволяє тлумачити філософське начало романтичних творів, глибокі, часом таємничі символи, глибоко закорінені в християнській культурі, які іноді (наприклад, у Ю. Словацького) постають на рівні архетипів.

Отже, коли ми говоримо про сон у літературі ХІХ ст., то йдеться часто-густо про інші, досить розмиті явища. Зокрема, сон близький до стану видіння або марення, а також до різних видів творчої активності

розуму, що традиційно називають витворами уяви. Власне кажучи, в літературі цього періоду це віддзеркалення явища або групи явищ (які можуть переходити одне в друге) психічного життя, що є проявом внутрішнього життя розуму, на противагу тій сфері діяльності розуму, що здійснює зовнішній, чуттєвий контакт із дійсністю.

Нашим завданням є інтерпретація сенсу та функції сну, специфіки поезики сну при одночасному узагальненні й виявленні певних тенденцій у впровадженні оніричних елементів, показ сну як композиційного елементу, аналіз висловлювань про сон, що трапляються у художніх творах. Варто наголосити, що представлені у цей період у літературних творах сні мають різний характер і виконують різноманітні художні функції.

Певну філософію сну впроваджують постаті з „Дзядів” А. Міцкевича. Для Пустельника з „Дзядів. Ч. IV” сон – це вираз найглибших переживань людини, не висловлених або неможливих для висловлення наяву. Для В’язня з „Прологу” до „Дзядів. Ч. III” сон є автономним „життям душі”, який разом з тим має відкривати душу світу, тобто його позачуттєвий, метафізичний порядок. Представлені в цій частині „Дзядів” сні героїв переважно мають саме такий характер. Сон В’язня в „Пролозі”, сон Еви („Видіння Еви”), завершення сну ксьондза Пйотра після його видіння (описуване ангелами) і сон Сенатора („Видіння Сенатора”) – це змалювання (у дусі традиції жанру середньовічного мораліте та алегоричного сну) „життя душі” кожної з цих постатей, зображення їх внутрішнього світу.

Сни у Міцкевича характеризують людину, показують її внутрішню красу або унаочнюють її страхи та бажання. У сонному мареві Еви життя її невинної, чистої душі прирівнюється до життя квітів, які вона вирощує. Як прекрасні квіти можуть прикрашати ікону Божої Матері, так чистота помислів дівчини дозволяє розмістити її душу поруч із Богородицею. Натомість сон Сенатора представляє всю пихатість, нікчемність, марнославство цієї особи, її бажання збагатитися, отримати високі титули та завоювати пошану підлеглих (що дорівнює остраху, покорі). Близький до смерті переляк викликає у нього втрата довіри царя, а найбільше болять знущання, епіграми, дошкульні жарти оточення. Ці сні мають ілюстративну вартість для глядача-читача, а не пізнавальну цінність для самого героя. Не даючи героям інформації, вони лише показують реципієнтам їхню сутність, не впливають на долю постатей або на хід подій у драмі.

Уві сні відбувається також народження нового героя „Дзядів. Ч. III” – перевтілення Густава в Конрада. На межі сну і реальності, у момент духовного піднесення має місце натхненний монолог Конрада у в’язничній келії – Мала і Велика імпровізація. Як уже згадувалося, романтики пов’язували творчий процес з ефектом духовного просвітлення поета – натхненням, що часто проявлялося в певних екстатичних станах, близьких до сонних. Конрад-поет, тіло якого залишається „тут”, перебуває в стані марення, видіння, формулює свій профетизм, голосить майбутнє свого народу. Його „межові” імпровізації – хвилини натхнення – відкривають його суть, як і у випадку з іншими героями, відображають його внутрішній світ – багатий, сповнений протиріч, болю за вітчизну,

народ, за історичну несправедливість, водночас просякнутий пихою, розумінням своєї вищості над оточенням. Бажання вивищення не було чуже іншим романтичним особистостям, натомість Конрад у своїх міркуваннях доходить до богохульства, бунту проти Божого панування на землі. Ці слова має почути не лише читач, а й сам Господь Бог. Саме стан сну, що відкриває людину зсередини, згідно з романтичним космічним порядком, дає можливість вийти назовні у внутрішній космос, який гарантує наближення до Абсолюту, дає гарантію бути почутим.

Найбільш конвенціоналізованим видом сну, що має багату традицію, є пророчий сон [5, с. 875], який у літературі XIX століття найчастіше має характер передчуття, не раз – застереження. В останньому випадку він впливає на долю постатей і відіграє через те важливу композиційну роль у фабулі твору, а ставлення героя до баченого вві сні попередження може бути різним – позитивним або негативним.

Унаслідок підкорення Божій волі профетичний сон бачить ксьондз Пйотр – антипод Конрада із „Дзядів. Ч. III”. У релігійній медитації, що переростає у видіння, йому відкривається шлях до пізнання Таємниці. Ця Таємниця для польського романтика нерозривно пов’язана з пізнанням призначення власного народу, пошуками причин політичного занепаду польської держави. У своєму видінні ксьондз Пйотр бачить, як Польща віддана в руки нового Ірода, засуджена на смерть, одягнена у терновий вінець і несе свій хрест, біля її ніг стоїть заплакана мати Свобода, а жовнір Москаль пробиває груди невинного польського народу. Можна ствердити, що профетичний сон ксьондза Пйотра також має ілюстративний характер. Поетична аналогія до мученицької смерті Христа дає можливість побачити у сні ксьондза месіаністичну концепцію, сформульовану Міцкевичем. Видіння впроваджує образ Польщі як Месії народів, як країну, що своїми стражданнями відкупить гріхи людства. Воно не змінює долі героїв у творі, не вимагає висловити ставлення до нього, скоріше має терапевтичний характер – дає надію на майбутнє відродження Польщі й прихід нового спасителя.

Жорстока для польських поетів сучасність – сугестивні картини нищення польського народу (вивезення в Сибір, нелюдські умови перебування, смерть через фізичне та психічне виснаження, страждання, мучеництво) з’являються не лише у „Видінні ксьондза Пйотра”, а й у поемі Ю. Словацького „Ангеллі”. Ці візії вимальовуються наче крізь сон, наче вони неможливі насправді, поети начебто не хочуть сприймати цю страшну дійсність, яка часто видається лише сном.

Такою візією є подорож Ангеллі та його провідника Шамана просторами Сибіру, особливо відвідання сибірської копальні, де губиться зв’язок із зовнішнім світом, де людина стає ближчою до смерті, до метафізичної сторони буття. Подібна сцена на цвинтарі, де лунають голоси померлих, що скаржаться, де внаслідок осквернення людського праху, людських кісток, які знайшли своє місце в Сибіру, як Христос на Голгофі, Ангеллі переживає момент епіфанії – Господнього проявлення у вигляді стовпа полум’я із землі, що набрав людської подоби, – ця сцена також здається лише сном. Шаман, умираючи, переконує Ангеллі не

плакати через загибель Вітчизни, адже „все – сумний сон”. Трактуючи цей твір у містичних категоріях розвитку людства, розвинутих Словацьким у пізніших творах, можна відзначити, що цей нібито сон, який відображає картини реального життя, показує ступінь розвитку духу польського народу, його місце на шляху до поєднання з Абсолютом.

Пророчі сни, як важливий композиційний елемент твору, з’являються у „Срібному сні Саломеї” Ю. Словацького. Польська дослідниця Аліна Ковальчикова слушно зауважила, що події у драмі відбуваються у трьох площинах: перша з них – це представлені на сцені реальні події, друга – розповіді героїв, третя – сни та видіння [10, с. XXI]. Сни стосуються трагічних і жорстоких подій, про них говорять з неспокоєм і страхом, бо це страшні, жахливі сни й пророцтва. Вони, як сигнали з надприродного світу, спрямовані до окремих постатей, а за їх посередництвом – до глядача-читача. Герої переважно нехтують цими передбаченнями і снами, будь-якою ціною намагаючись применшити їхнє значення, надаючи їм якогось раціонального сенсу.

Головна героїня Саломея не прислухається до порад матері уві сні, не може зрозуміти таємничі знаки в її образі. Саломея сама поринає у подібний до летаргічного сон, залишаючись на межі між реальним світом та потойбічним. Як бачимо, Словацький упроваджує тут мотив сну як смерті, котра має бути очищенням, проте не для головної героїні, яку цей „срібний сон” рятує від смерті, а для її кривдників – він має показати вартість людського життя та вартість почуттів. На це вказує семантика кольору „срібний”, що символізує духовний світ, душу людини, а також чистоту та невинність – принцип жіночності [6, с. 357].

Основним мотивом „Срібного сну Саломеї” Ю. Словацький робить передачу знань про майбутнє уві сні. Одночасно, на наш погляд, цим твором він стверджує, що люди втратили інтуїцію, втратили віру в існування іншого світу, іншого космосу, який є справжнім життям, де відбувається вдосконалення духу кожної людини і кожного народу. Втрачаючи це розуміння, народи стають на шлях конфліктів і непорозумінь, які в цьому реальному світі – лише блідому віддзеркаленні надприродного – знаменують початок нового етапу розвитку духу. У цій драмі романтик сміливо втілює принципи сформульованої ним генезійської концепції історії.

Два пророчих сни, представлені Словацьким у драмі „Ксьондз Марек”, не лише передрікають майбутнє героям творів; вони є символами, що глибоко вкоренилися в авторській свідомості. Один зі снів бачить титульний герой ксьондз Марек, а вимальовується у ньому вершник на коні, що тримає піднесену над головою шаблю. Цим вершником стає Косаковський – герой поеми, вигнаний з Бара. На думку М. Півінської, лицар на коні, що мчить із піднесеною над головою зброєю, – це Погоня, герб Литви, поетичний образ якого виражає в поемі Словацького духовні стани, позначені великою інтенсивністю та емоціями. Литва для автора „Беньовського” символізує суперництво, ворожість, мстивість, задрість через певні асоціації з литовським угрупованням, що обожнювало Міцкевича. Польський пророк для Словацького – це „старий литовський

Бог”, втілення консерватизму, ледарства духу в матерії, висловлюючись генезійським стилем [9, с. LXXXIX].

Другий сон у драмі водночас виразний і таємничий. Згаданий герой – Косаковський – бачить уві сні Юдиту, яка йде на страту – на вічне забуття у пекельний вогонь. Спалахи вогню перетворюються в троянди з райських садів, а сама Юдита тримається за святий хрест. Цей образ символізує духовне перетворення героїні, її примирення із ксьондзом Марекком, розділення з ним мученицької долі. Шляхтич бачить дівчину через символи християнської культури, проте традиційні знаки у поемі не можна трактувати однозначно. Юдита, героїня „Ксьондза Марека”, до кінця залишається собою у поемі – героїнею та вбивцею, святою та заплямованою злом. Її образ М. Півінська пропонує трактувати як нове втілення Духа, що освячує наступний етап розвитку людства – вона стоїть біля колиски нової Польщі – Бара, адже Барська конфедерація показана поетом як польський Віфлеєм – момент народження нового народу й смерті старої Польщі – магнатської і сарматської, добитої свавіллям та приватними інтересами шляхти [9, с. XCIII-XCIV]. Сон допомагає Словацькому обґрунтувати принципи генезійської філософії, згідно з якою нова Польща мала народитися внаслідок генезійського перевтілення – жорстоких і кривавих історичних подій, що призводять до ліквідації старих форм. Страждання ксьондза Марека та Юдити стали символом муки Христа, а кінцевий тріумф пророка, що був одночасно передбаченням воскресіння Польщі, є алюзією до Господнього воскресіння.

Містичні візії ксьондза Марека (улюбленого героя польських містиків), члена чернечого чину кармелітів, духовного проводиря Барської конфедерації, впроваджує до своєї поеми „Пророцтва ксьондза Марека” Северин Гощинський. У цьому незавершеному творі, який можна трактувати лише як певний логічний поетичний фрагмент, поет робить із ченця універсальне романтичне „я”, включає міф і пророцтва Марека у простір романтичної поезики. Тут помітна сильна міфологізація образу романтичного поета через залежність від Великої імпровізації А. Міцкевича.

Про генезійські та історичні таємниці, що можуть бути доступними людському пізнанню через сон, розповідає драма Ю. Словацького „Самуель Зборовський”. Створена польським романтиком візія генезійського процесу розвитку містить таємницю праці Духа, що своєю силою об’єднує всі форми матерії та прагне до постійної зміни форм – вдосконалення через знищення. У творі до вдосконалення веде історична сутичка канцлера Яна Замойського із Самуелем Зборовським, що трактується Словацьким як боротьба мертвих і застарілих суспільних форм з новими прогресивними ідеями, які йдуть від серця і духа та шукають земної реалізації. Постає Самуеля Зборовського, що втілює ідею, нову форму майбутньої Польщі, віддзеркалюється в постаті іншого героя – Еоліона, який, перебуваючи у стані сну, намагається відкрити метафізичний сенс свого життя та життя всього людства. Цей стан, який правильніше було б назвати маренням (герой, згідно з ремарками автора, марячи, „дістає меч”, „задумується”, „йде до готичного вікна”), наближає Еоліона до

проникнення у таємницю зміни форм, відкриває шлях до спогадів про працю Духа в матерії, про попередні земні втілення, недоступні людській пам'яті та неосяжні у земному вимірі знань про минуле. Сон у Словацького дає можливість вийти поза межі тілесного, досягнути метафізичний сенс буття, керованого велетенською працею Духа, побачити невидиму країну Духа, яка є справжнім світом – „сном, зітканим зі снів”.

Поетичне тлумачення одного з різновидів снів, названого „генезійським сном духу”, репрезентує поема Ю. Словацького „Король-Дух”. Це виявлення уві сні внутрішньої, духовної сутності будь-якого існування, таємниці історії космосу, що полягає у втіленні духу в чуттєві форми та поступовому вдосконаленні цих форм власною працею духу. Такий сон є чимось на зразок позарозумового спілкування духу (втіленого в людську подобу) із самим собою, оскільки дух, втілений у людину, розпізнає у цьому сні власну історію. Він розуміє водночас остаточну мету своїх втілень. Такий сон – це певною мірою пізнавальне „входження” таємниці космосу в „людські душі”.

Тож сон і сонне марення відіграли в романтичній літературі та культурі особливу роль: продемонстрували внутрішню, інтуїтивну активність розуму, стали способом пізнання, відкрили трансцендентну перспективу, показали прихований сенс буття, недоступний для пізнання іншим шляхом. Сон став способом порозуміння між душею і тілом, який поєднували з актом поетичної творчості.

Підсумовуючи, варто підкреслити, що польські романтики – А. Міцкевич, Ю. Словацький, С. Гоцинський – у своїх творах впровадили широку гаму оніричних мотивів: сну як віддзеркалення життя душі, сну як творчого акту, сну як сигналу з потойбічного світу, сну як смерті, сну як праці Духа, пророчого сну як візій минулого і майбутнього, нарешті, мотив реальності як сну. Усі ці мотиви, відіграючи різні композиційні ролі, виконували й різноманітні функції: від моралізаторської через доведення співіснування і взаємодії світу людей і світу духів аж до представлення власних концепцій на зразок месіаністичної чи генезійської.

1. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. – К. : ВЦ „Академія”, 2007. – Т. 2. – 624 с.
2. *Нахлік Є.* Творчість Юліуша Словацького й Україна. Проблеми українсько-польської літературної компаративістики / Нахлік Євген. – Львів, 2010. – С. 25–38.
3. *Потканський Я.* Психологія у літературознавчих дослідженнях / Потканський Ян // Література. Теорія. Методологія / пер. з польськ. С. Яковенка ; упор. і наук. ред. Д. Уліцької. – К. : Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 292–311.
4. *Рихлік Є.* Українські мотиви в поезії Юліуша Словацького / Рихлік Євген // „Записки Ніжинського ІНО”. – Кн. 8. – 1928. – С. 145–158 ; Кн. 9. – 1929. – С. 211–262.
5. *Danek D.* Sen (Marzenie senne) / Danek Danuta // Słownik literatury polskiej XIX wieku / Pod red. J. Bachórzea i A. Kowalczykowej. – Wrocław, 1991. – S. 869–876.

6. *Kopaliński W.* Słownik symboli / Kopaliński Władysław. – Warszawa : „Wiedza Powszechna”, 1991. – 512 s.
7. *Okopień-Sławińska A.* Sny i poetyka / Okopień-Sławińska Aleksandra // „Teksty”. – 1973. – № 2. – S. 7–23.
8. *Ritz G.* Książd Marek między mistyką a patriotyzmem – próba odczarowania / Ritz German // Konfederacja Barska, jej konteksty i tradycje / pod red. A. Buchmanna, A. Danilczyka. – Warszawa, 2010. – S. 183–200.
9. *Słowacki J.* Książd Marek / Słowacki Juliusz ; oprac. M. Piwińska. – Wrocław : Ossolineum, 1991. – 138 s.
10. *Słowacki J.* Sen srebrny Salomei / Słowacki Juliusz ; oprac. A. Kowalczykowa. – Wrocław : Ossolineum, 1992. – 188 s.
11. *Treugutt S.* Sny z premedytacją / Treugutt Stefan // „Teksty”. – 1973. – № 2. – S. 55–63.
12. *Witkowska A.* Onirologia i oniromania / Witkowska Alina // „Teksty”. – 1973. – № 2. – S. 43–54.

Аннотация

Сон и его мистическая природа для большинства польских романтиков стали путем познания реальности и человеческого существа, показа взаимодействия мира реального с потусторонним, давали возможность нарисовать авторскую картину будущего, зависящего от горькой для польской нации современности, или же понять трагизм польской истории. Интерпретации функции и смысла сна в творчестве польских поэтов посвящена данная статья.

Ключевые слова: сон, видение, онирический мотив, романтизм, Мицкевич, Словацкий, Гоцинский.

Summary

Sleep and its mystical nature for many of Polish Romantics began by knowledge of reality and human essence, evidence of interaction with the real world and world beyond, was allowed to draw the author's vision of the future, dependent on the bitter for the Polish nation today, or understand the tragedy of Polish history. Interpretation of the function and meaning of the dream in the works of Polish poets this article is devoted.

Key words: dream, vision, oneiric motif, romanticism, Mickiewicz, Słowacki, Goszczyński.

Streszczenie

Sen i jego mistyczna natura stały się dla większości romantyków polskich drogą ku poznaniu rzeczywistości i istoty ludzkiej, unaocznieniu współdziałania świata realnego i nadprzyrodzonego, stworzyły możliwość nakreślenia autorskiej wizji przyszłości, zależnej od gorzkiej dla narodu polskiego teraźniejszości, bądź zrozumienia tragizmu dziejów Polski. Artykuł poświęcono interpretacji funkcji i sensu snu w twórczości poetów polskich.

Słowa kluczowe: sen, marzenie senne, wątek oniryczny, romantyzm, Mickiewicz, Słowacki, Goszczyński.

Стаття надійшла до редколегії 8.10.2010 р.